

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Навчально-науковий інститут управління, психології та безпеки
Кафедра загальної та соціальної психології

**Психологічні особливості прояву агресивності у дітей старшого
дошкільного віку**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
першого рівня ЗФН
за спеціальністю 053 Психологія
Анастасія ВАСИЛИШИН

Науковий керівник:
доцент кафедри теоретичної
психології, кандидат психологічних наук,
Олена ВАВРИНІВ

Рецензент:
кандидат психологічних наук
Роман Яремко

Кваліфікаційна робота допущена до захисту
«___» _____ 202_ р., протокол № _____
Завідувач кафедри загальної та соціальної психології
доктор психологічних наук, професор
_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

АНОТАЦІЯ

Василишин А. Психологічні особливості прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку

У кваліфікаційній роботі розглянуто психологічні особливості агресивної поведінки дітей дошкільного віку. Проаналізовано основні наукові підходи до розуміння природи агресії, зокрема теорії інстинкту, фрустрації та соціального научіння. Здійснено емпіричне дослідження рівнів агресивності у дітей за допомогою комплексу психодіагностичних методик, що дозволило виявити форми прояву агресії, типові фрустраційні реакції, особливості соціальної взаємодії та вплив батьківського ставлення. Отримані результати підкреслюють необхідність комплексного підходу до діагностики та профілактики агресивної поведінки в дошкільному віці.

Ключові слова: агресивність, дошкільний вік, фрустрація, батьківське ставлення, психодіагностика.

ABSTRACT

Vasylyshyn A. Psychological features of the manifestation of aggressiveness in children of senior preschool age

The qualification work examines the psychological features of aggressive behavior of preschool children. The main scientific approaches to understanding the nature of aggression are analyzed, in particular the theories of instinct, frustration and social learning. An empirical study of the levels of aggressiveness in children was carried out using a complex of psychodiagnostic methods, which allowed to identify forms of aggression, typical frustration reactions, features of social interaction and the influence of parental attitude. The results obtained emphasize the need for a comprehensive approach to the diagnosis and prevention of aggressive behavior in preschool age.

Keywords: aggressiveness, preschool age, frustration, parental attitude, psychodiagnostics.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТИ АГРЕСИВНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	5
1.1. Погляди вітчизняних та зарубіжних науковців на проблему агресивності	5
1.2. Особливості агресивності у дітей старшого дошкільного віку.....	12
Висновки до першого розділу.....	24
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	25
2.1. Характеристика вибірки та опис методик дослідження.....	25
2.2. Аналіз результатів дослідження агресивності дітей дошкільного віку.....	32
Висновки до другого розділу.....	38
ВИСНОВКИ.....	72
...	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74

ВСТУП

Актуальність дослідження. На кожному етапі суспільного розвитку перед фундаментальною наукою постають нові пріоритетні завдання, що визначаються нагальними потребами практики, які змінюються під впливом соціальних, культурних, економічних та політичних трансформацій. Сьогодні людство стикається з тривожною тенденцією зростання агресивних і насильницьких проявів, як на індивідуальному, так і на масовому рівнях. Особливої уваги потребує проблема зростання злочинності серед дітей і підлітків, випадків насильства стосовно дітей, а також зростання агресії у сімейному середовищі, що вказує на глибокі порушення у системі міжособистісних стосунків (Р. Фелсон, Н. Руссо, Дж. Паттерсон, К. Бютнер, О. П. Ляш).

У повсякденному житті дедалі частіше спостерігаються прояви демонстративно-зухвалої поведінки, цинізму, байдужості, негативізму, що проникають у міжособистісні відносини як у сім'ї, так і в ширших соціальних групах. Ці тенденції не лише дестабілізують соціальне середовище, а й свідчать про кризу моральних орієнтирів.

Сучасні діти та підлітки зростають у світі стрімких змін, втрати ціннісних орієнтацій та руйнування традиційних моральних норм. Багато з них не мають змоги сформуванати чітку систему уявлень про добро і зло, справедливість, повагу до інших. В умовах інформаційного перенасичення, глобалізації та зниження ролі традиційних інститутів соціалізації (родини, школи, громади), діти залишаються вразливими до деструктивних впливів, що значною мірою формує агресивні, девіантні або емоційно нестабільні моделі поведінки.

Це зумовлює потребу у системному міждисциплінарному підході до вивчення й подолання зазначених проблем, зокрема за участю психологів, педагогів, соціальних працівників, юристів, медиків, а також створення превентивних програм, спрямованих на підтримку здорового морального розвитку особистості змалку.

У сучасній психологічній науці проблема агресії знайшла широке висвітлення у працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Серед українських науковців значний внесок у розробку даної теми зробили Л. Іванова, І. Фурманов, В. Павелків, О. Бовть. На деструктивну, ворожу сутність агресії звертали увагу Н. Алікіна, Л. Конішева, В. Степанов, В. Устінова.

Вітчизняні фахівці, зокрема О. Бовть, О. Мізерна та О. Фотуйма, розглядали агресивну особистість як результат взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників. У свою чергу, зарубіжні дослідники – Р. Уолтерс, Г. Паренс, Дж. Паттерсон, М. Раттер – зосереджувалися переважно на вивченні окремих детермінант прояву агресії.

Останні десятиліття науковці приділяють увагу дослідженню агресивної поведінки осіб різного віку, які не належать до делінквентних груп. Так, О. Бовть аналізує прояви агресії у дітей молодшого шкільного віку, Л. Семенюк – у підлітків, а В. Крайнюк, С. Шебанова та В. Павелків – у юнаків.

У межах досліджень підліткової агресії отримано результати щодо вікової динаміки її проявів (А. Реан, Л. Семенюк), виявлено гендерні відмінності (І. Фурманов, Л. Семенюк), а також проаналізовано вплив макросоціальних чинників, зокрема родини, на формування агресивної поведінки (Н. Алікіна, О. Бовть, А. Реан). Окремі аспекти формування агресії, пов'язані з конфліктами, розглядали М. Белей, Г. Васильєва та В. Ковальов. Емоційна складова агресивної поведінки стала предметом досліджень таких науковців, як В. Вілюнас, К. Ізард, Д. Зільман.

Згідно з даними лонгітюдних досліджень, агресивна поведінка є відносно стабільною у часовій перспективі, що спростовує хибне уявлення про її автоматичну трансформацію в соціально прийнятну (О. Мізерна).

Попри наявність значного наукового доробку, недостатньо вивченою залишається агресивність у дітей старшого дошкільного віку. Саме цей аспект і визначив вибір теми дослідження.

Об'єкт – агресивність особистості.

Предмет – особливості прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

Мета – теоретико-емпіричний аналіз особливостей прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

Завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз вікових особливостей старших дошкільників та прояву у них агресивності.
2. Провести експериментальне дослідження особливостей прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

Методи дослідження. Теоретичні – аналіз, синтез, систематизування. Емпіричні - «Тест руки», «Методика фрустраційних реакцій С. Розенцвейга», «Методика Рене Жіля», Шкала агресивності П. Орпінас, Р. Франковскі, «Опитувальник батьківського ставлення» А. Я. Варга та В. В. Століна, методика PARI. Математичні – відсотковий та кореляційний аналіз.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, які налічують 37 найменувань. Містить 7 рисунків.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Проблема агресивності в працях вітчизняних та зарубіжних науковців

Складність і багатовимірність проявів агресивності зумовлюють відсутність єдиного, загальновизнаного визначення цього феномену в науковій спільноті. З огляду на багатозначність терміна «агресія» та його широке використання у різних контекстах, надзвичайно важливим є уточнення його змісту й значення. Оскільки агресія охоплює як біологічні, так і соціально-психологічні аспекти, її вивчення потребує міждисциплінарного підходу.

До аналізу природи агресії долучаються представники різних наукових напрямів — біології, психології, соціології, психіатрії та ін. Кожна з дисциплін розглядає агресивність крізь призму власних методологічних підходів, акцентуючи на специфічних для неї чинниках. Людська агресія як складне психосоціальне утворення є предметом дослідження на перетині природничих і соціогуманітарних наук, оскільки людина водночас є біологічною, психологічною та соціальною істотою.

У рамках біологічних наук (зокрема біохімії, нейрофізіології, психогенетики) було зроблено низку відкриттів, що дозволили систематизувати знання про глибинні, органічно зумовлені джерела агресивної поведінки. Встановлено роль біологічних факторів, таких як активність ендокринної системи, а також виявлено певні ділянки головного мозку, відповідальні за ініціацію або гальмування агресивних реакцій. Біологи, досліджуючи агресію, зосереджуються переважно на її функціях і цілях — адаптивних або неадаптивних. Нейрофізіологи й психофізіологи вивчають нейронні механізми, порушення в яких можуть лежати в основі агресивних дій. Психіатри, своєю чергою, накопичують емпіричні дані про агресію у людей із тяжкими психічними розладами.

Соціальні науки розглядають агресивність як продукт взаємодії особистості з соціальним середовищем. Соціологи, політичні психологи та криміналісти досліджу

Мають вплив макросоціальних умов на формування і підтримку агресивної поведінки, включаючи соціальну напруженість, насильство в ЗМІ, культуру взаємодії, правові норми тощо.

Протягом багатьох століть людство прагнуло досягнути витоків агресивної поведінки та знайти ефективні способи її регуляції. Ще задовго до становлення психології як окремої наукової дисципліни це питання досліджували філософи, релігійні мислителі та теологи, що свідчить про універсальність і суспільну значущість проблеми.

Зокрема, представники соціологічної думки Г. Тард і Е. Дюркгейм акцентували увагу на соціальних детермінантах злочинної та агресивної поведінки. Г. Тард вважав наслідування ключовим механізмом виникнення девіантних дій, тоді як Е. Дюркгейм увів поняття «аномії» — стану соціальної дезорганізації, за якого порушується дія нормативної системи суспільства, і це, своєю чергою, сприяє агресивним виявам.

У той історичний період агресія переважно трактувалася як вроджений інстинкт. Так, В. Джемс пов'язував агресивну поведінку з існуванням інстинкту ворожості, а В. Мак-Дугалл вважав агресивність одним із двадцяти базових людських інстинктів. Проте подібні ранні концепції відзначалися спрощеним підходом і не охоплювали складну, багаторівневу природу цього явища.

Глибоке вивчення феномена агресивності вимагає точного розмежування понять, які нерідко використовуються як взаємозамінні, хоча мають відмінне значення. Агресивна дія – це поодинокий прояв реакції на конкретну ситуацію, тоді як агресивна поведінка характеризується стійкістю та повторюваністю подібних дій. Цей підхід притаманний представникам біхевіористичної школи, які зосереджуються на безпосередньо спостережуваних, зовнішніх формах поведінки.

Агресивність, своєю чергою, трактується як ситуативний психоемоційний стан, що передує або супроводжує агресивні дії. Вона має соціально-психологічний характер і формується під впливом як особистісних, так і ситуаційних чинників. Розмежування цих понять є важливою передумовою для розуміння механізмів зародження й прояву агресії.

Однією з ключових труднощів при визначенні агресії є її багатозначність. Термін «агресія», що походить від латинського *aggredi* — «нападати», може позначати широкий спектр дій і поведінкових проявів. Незважаючи на часте використання цього терміна у науковій і повсякденній мові, загальноприйнятого визначення досі не вироблено. У зв'язку з цим доцільно звернутися до тлумачення поняття «агресія» в енциклопедичних та довідкових джерелах, щоб окреслити його основні підходи й інтерпретації.

У довідковій літературі представлено широкий спектр визначень агресії, що відображає багатовимірність її природи та різні акценти дослідників. Так, В. Зінченко та Б. Мещеряков [8, с. 11] трактують агресію як мотивовану деструктивну поведінку, яка суперечить соціальним нормам співіснування, завдає шкоди об'єктам нападу, викликає фізичний біль або психологічний дискомфорт у людей.

Подібних поглядів дотримуються й інші автори. Зокрема, М. Кордуелл розглядає агресію як конкретну дію або серію дій, спрямованих безпосередньо на нанесення фізичної шкоди. Натомість Н. Губін визначає агресію як поведінку, що має на меті завдання шкоди будь-яким об'єктам — як живим істотам, так і неживим предметам.

Іншого підходу дотримується І. Кондаков [19], який розглядає агресивну поведінку як форму відреагування на фізичний чи психологічний дискомфорт, стрес або фрустрацію. При цьому, на його думку, агресія може також виступати засобом досягнення певної мети, зокрема — підвищення соціального статусу шляхом самоствердження.

Таким чином, попри різноманітність підходів, спільною рисою більшості визначень є уявлення про агресію як негативну або асоціальну поведінку, що порушує встановлені соціальні норми.

У Оксфордському тлумачному словнику з психології під редакцією А. Ребера термін "агресія" позначає широкий спектр дій — від нападу до ворожих проявів. Такі дії можуть бути зумовлені страхом, фрустрацією, прагненням викликати страх у інших або ж спробою утвердити власні ідеї та інтереси.

Схожого підходу дотримуються й Л. Г. Гусякова та С. Г. Чудова [37], які визначають агресію як цілеспрямовану деструктивну поведінку, що суперечить правилам і нормам соціального співіснування й завдає шкоди об'єктам впливу.

Отже, аналіз енциклопедичних та довідкових джерел свідчить про існування різних підходів до трактування агресії, кожен з яких відображає певний аспект явища: мотиваційний, поведінковий, соціальний або психофізіологічний. Утім, спільним психологічним знаменником у більшості тлумачень є сприйняття агресії як поведінки, що має деструктивний, соціально неприйнятний характер і, здебільшого, не сприяє збереженню психічного благополуччя. Кожен автор, аналізуючи агресію, робить акцент на окремих її характеристиках, що вказує на складність і комплексність даного феномена.

Аналіз наукових підходів до визначення агресії засвідчує значну варіативність у розумінні цього явища різними авторами, що пояснюється складністю та багатовимірністю самого феномену.

Так, А. Басс [48] трактує агресію як будь-яку поведінку, що несе загрозу або завдає шкоди іншим людям. Н. Тінберген [52] вказує на деструктивний характер агресії, підкреслюючи її гальмівний вплив на розвиток особистості, оскільки вона спрямована на руйнування, придушення та пригнічення власного «Я».

Водночас М. Д. Левітов [24, с. 170] наголошує, що агресія – це не лише зовнішній прояв, а передусім психічний стан, який передусє поведінковим реакціям. У подібному ключі розмірковують Г. Левін та Б. Флейшман [23], які визначають агресивну поведінку як заучені реакції на збудження, викликане фрустрацією, або як інструментальні дії, спрямовані на досягнення певних цілей.

Х. Хекхаузен [42] надає узагальнене тлумачення, у якому під терміном «агресія» розуміються дії, що порушують фізичну або психологічну цілісність іншої людини або групи осіб, завдають матеріальних збитків, перешкоджають реалізації намірів чи інтересів або спрямовані на їх знищення. Натомість Д. Зільман обмежує поняття агресії лише спробами нанесення тілесних чи фізичних ушкоджень.

А. Реан [35, с. 5] визначає агресію як фізичну або вербальну поведінку, що має на меті заподіяння шкоди іншій особі. Е. Фромм [41], розрізняючи форми агресії, вводить поняття «доброякісної агресії», пов'язаної із самозахистом у відповідь на загрозу, та «жорстокості» як деструктивного імпульсу. Виходячи з ідей Фромма, Ф. Кендалл [15] запропонував розглядати агресію в межах міжособистісних вербальних та фізичних форм поведінки, які мають деструктивний характер.

Д. Майєрс підкреслює морально-негативну суть агресії, називаючи її злом, що суперечить позитивній природі людини. У свою чергу, Р. Берон та Д. Річардсон визначають агресію як поведінку, спрямовану на завдання шкоди іншій живій істоті, яка не бажає зазнавати подібного ставлення.

С. Л. Кравчук [21] пропонує двовекторне розуміння агресії: як поведінки, що, по-перше, завдає шкоди неживим об'єктам, і, по-друге, – заподіює фізичну, моральну або матеріальну шкоду живим істотам, які намагаються уникнути такого впливу.

Оригінальний підхід демонструє А. Маслоу, який розглядає агресію та агресивність як потребу до руйнування, що має інстинктоїдну природу. За його

концепцією, агресивність не є інстинктом у прямому значенні, однак відображає природну схильність, подібну до інстинкту, яка формується як складова структури особистості.

Таким чином, з аналізу наведених визначень випливає, що агресія може розглядатися як поведінковий акт, психічний стан, інстинктивна потреба, соціальна реакція або засіб досягнення мети. Попри розбіжності, більшість авторів визнають її деструктивний характер та спрямованість на заподіяння шкоди — як фізичної, так і психологічної.

У сучасній психологічній науці спостерігається велика різноманітність підходів до тлумачення агресії, де окремі дослідники акцентують увагу на мотиваційних, ситуаційних та особистісних чинниках її прояву.

Так, Д. Креч, Р. Кратчфілд і Н. Лівсон [22] вважають, що прояв агресії зумовлений особливими властивостями ситуації, у якій опиняється індивід. Вони порівнюють цей процес з алергією: агресія, як і алергічна реакція, не виникає без "провокуючого агента" — відповідного середовища або подразника.

С. М. Єніколопов визначає агресивність переважно через мотиваційний аспект, навіть якщо мотив не є очевидним. З функціонального боку вчений виокремлює три основні функції агресивності:

- захист власного "Я";
- зняття психологічного напруження;
- досягнення особистих цілей.

А. А. Налчаджян [27] інтерпретує агресію як поведінкову реакцію у фрустрованій ситуації, підкреслюючи, що для того, щоб вчинок вважався агресивним, має бути наявним внутрішній мотив завдання шкоди. Якщо дія людини не має такого наміру, її не слід розцінювати як агресивну, навіть за наявності негативного результату для інших.

О. К. Осницький [28] розглядає агресію як чинник, що негативно впливає на формування особистості. На його думку, під дією агресії людина може трансформуватися або в потенційного агресора, або ж у потенційну жертву

конфліктів. Автор звертає увагу на деструктивний вплив агресії на психіку, що може спричинити порушення вищих психічних функцій, розвиток психосоматичних симптомів (енурез, алергії, астма), мовленнєві дефекти та зниження працездатності.

Інший підхід демонструє Л. Ерон [49], який з колегами вважає, що агресивна поведінка формується через поведінкові ритуали, засвоєні в ранньому дитинстві в процесі соціалізації. Згідно з цим підходом, схильність до агресії залежить від інтерпретації соціальної інформації, а також від нормативних переконань, які визначають вибір – поводитися агресивно чи мирно.

Л. М. Семенюк у своєму визначенні підкреслює, що агресія – це ініціативний напад, спрямований на захоплення або домінування. Водночас вона визнає, що агресія охоплює не лише фізичний напад, а й ворожість, загрозу, бажання нашкодити. Проте, як зауважує О. Б. Бовть [2], таке трактування не є повністю точним, оскільки агресія — це насамперед конкретна дія, а не просто стан. Натомість агресивність, на її думку, є особистісною характеристикою, яка відображає схильність до агресивної поведінки.

Це співзвучно з тлумаченням у психологічному словнику А. Ребера, де агресивність описується як стійка схильність до ворожих або агресивних дій, тоді як агресія трактується як безпосереднє виявлення ворожості у вигляді нападу чи деструктивного акту.

Таким чином, різні автори розглядають агресію в межах мотиваційних, поведінкових, когнітивних, психосоціальних або ситуаційних моделей. Попри відмінності у поглядах, більшість дослідників погоджуються, що агресія проявляється як поведінка, спрямована на заподіяння шкоди, з внутрішньо обумовленою метою чи у відповідь на зовнішні провокації.

У межах досліджень біологічних основ агресії Р. Берон та Д. Річардсон зазначають наявність чіткої кореляції між рівнем тестостерону та агресивною

поведінкою. Попри численні факти, що підтверджують цей зв'язок, прямих доказів, які б однозначно засвідчували причинно-наслідковий вплив гормонального фону на формування агресивності, наразі бракує. Це свідчить про складність біологічної природи агресії та необхідність багатофакторного аналізу.

Іншу позицію репрезентує так звана нейробіологічна теорія, описана Дж. Годфруа, яка заперечує існування єдиної мотиваційної основи агресії. Її одним з провідних представників є Р. Фелсон [54], який у своїх експериментах на тваринах (зокрема, щурах, що виявляли агресію до мишей) дійшов висновку: агресивна поведінка обумовлена комбінацією двох ключових чинників — поточного стану організму та попереднього досвіду. Цей висновок підкреслює недоцільність інтерпретації агресії виключно з позицій фізіологічних, психологічних або соціальних детермінант. Агресія, на думку дослідника, формується як результат складної взаємодії внутрішніх станів, індивідуального досвіду та ситуаційного контексту.

Критичну оцінку популярній ідеї про еволюційну функцію агресивних імпульсів, які нібито сприяють виживанню людства, висловлює Р. Фелсон. Він вважає, що така точка зору є небезпечним спрощенням, яке створює виправдання для ворожості й ненависті. Агресія, за його словами, не є внутрішньою сутністю особистості, що неминуче прагне реалізації: «У межах моєї душі немає такої речі як агресія, яка шукає вихід і змушує мене, її „жертву“, шукати об'єкти для відреагування».

У подібному ключі розмірковує В. Франкл, який підкреслює, що людина здатна усвідомлено обирати свою позицію щодо агресивних імпульсів: ототожнюватися з ними або ж дистанціюватися від них. Таким чином, агресія не є детермінованим явищем, а підлягає свідомому самоконтролю та внутрішній регуляції. За Франклом, вміння усвідомити власну незалежність від руйнівних потягів дозволяє людині не прикриватися інстинктивною природою

зла, а навпаки — активно працювати над його подоланням у собі. Це, у свою чергу, сприяє гармонійному розвитку особистості та її психічної цілісності.

1.2.Прояв агресивності у дітей старшого дошкільного віку

Проблема агресії у дитячому віці є надзвичайно актуальною в сучасних соціокультурних умовах. Агресивна поведінка дітей становить виклик не лише для оточуючих — батьків, вихователів, учителів, однолітків, — а й для самої дитини, оскільки створює значні труднощі у її взаємодії із соціальним середовищем. Агресивність не є незначним або випадковим явищем; її наявність свідчить про глибинні порушення в розвитку дитини: «прояв агресії дитиною є наслідком певного серйозного неблагополуччя у ході її розвитку».

Агресивність дитини впливає не лише на її поточну інтеграцію в соціальну систему, але й має тривалі наслідки для становлення особистості загалом. Лонгітюдні дослідження показують, що агресивна поведінка в дитинстві має тенденцію до збереження з часом, і є високий ризик того, що така поведінка може трансформуватись у стійкі форми асоціальної або антисоціальної активності в підлітковому та юнацькому віці [44].

Зокрема, встановлено, що діти з високим рівнем агресивності у віці восьми років, які демонструють уникання соціальних контактів, у майбутньому зазнають труднощів у навчанні, демонструють низькі академічні досягнення, слабкий рівень інтелектуального розвитку та проблеми адаптації. Причини таких труднощів часто полягають у характерному для цих дітей негативному самосприйнятті, очікуванні невдач, а також у зниженій ініціативності та активності. Таким чином, дитяча агресивність впливає не лише на зовнішню поведінку, а й на внутрішню структуру особистості, зумовлюючи її подальший розвиток у різних сферах.

Перші спроби пояснити витoki дитячої агресивності були здійснені в рамках психоаналітичного підходу. Так, Анна Фрейд, продовжуючи ідеї батька щодо протистояння сексуальних та агресивних потягів, виокремила кілька фаз розвитку агресивності, які відповідають лібідозним фазам: оральна агресивність, анальний садизм. У межах дитячого психоаналізу А. Фрейд також розглядала агресію як механізм захисту «Я», що активізується у відповідь на внутрішню тривогу чи страх.

Згідно з її теорією, агресія виникає в ситуаціях, коли дитина відчуває реальну або уявну загрозу для власного «Я». Вона застосовує агресивні дії як спосіб упоратись із тривогою, яка виникає внаслідок очікуваного покарання чи несприятливої реакції з боку значущих дорослих. Одним із центральних механізмів прояву дитячої агресивності А. Фрейд вважала "ідентифікацію з агресором". У цьому випадку дитина інтроектує характеристики агресора, і, наслідуючи його поведінку, перетворюється з жертви загрози на її джерело. Як зазначає Фрейд, «втільюючи агресора, приймаючи його атрибути чи імітуючи його агресію, дитина перетворюється з того, кому погрожують, у того, хто погрожує» [40, с. 89].

Агресивні імпульси дитини, відповідно до психоаналітичної інтерпретації, нерідко мають захисний, попереджувальний характер стосовно об'єкта, що викликає тривогу. Багато представників психоаналітичної школи поділяють думку, що в основі дитячої агресії лежить страх як базове переживання, що запускає відповідні механізми захисту.

Зокрема, К. Бютнер виокремлює дві основні причини дитячої агресії. Перша — це страх бути скривдженим, приниженим або атакованим, що часто пов'язується з попереднім травматичним досвідом, який дитина може навіть не усвідомлювати. При цьому сила агресивного імпульсу прямо пропорційна глибині страху, що його породжує. Друга причина — пережита образа, душевна травма або реальний напад, які також можуть викликати агресивну відповідь.

У дитячому віці агресія найчастіше не проявляється прямо. Несвідомі агресивні імпульси знаходять відображення у фантазіях та сюжетах дитячих

ігор. Саме ці форми поведінки можуть бути предметом психоаналітичного аналізу, оскільки дозволяють виявити захисні механізми, що активізуються в структурі «Я» дитини [40].

Ідея про ігрову терапію як інструмент діагностики та корекції агресії належить дитячим психоаналітикам А. Фрейд і М. Кляйн, які першими запропонували використовувати ігрову діяльність як засіб для глибшого доступу до несвідомого.

У межах психоаналітичного підходу Г. Паренс [32, с. 111] також розглядає агресію як реакцію, що зумовлена вродженими механізмами та внутрішньою мотивацією. Вже з перших днів життя, за його спостереженнями, дитина виявляє конструктивну агресію — активність, спрямовану на дослідження навколишнього середовища, самоствердження, освоєння нових форм взаємодії.

Поряд із цим Паренс виокремлює і деструктивну агресію, яка виникає не одразу після народження, а як реакція на надмірні негативні переживання: сильний біль, дистрес, фрустрацію. Таким чином, деструктивна агресія має вторинний характер і з'являється як відповідь на значне емоційне перенавантаження.

Отже, психоаналітична традиція вивчення агресії в дитячому віці акцентує на емоційній і захисній природі агресивних імпульсів, розглядаючи їх не лише як симптом порушень, а і як адаптаційну реакцію дитячої психіки на загрозливі внутрішні або зовнішні стимули.

Виникнення емоцій незадоволення, злості та ворожості, на думку Г. Паренса, безпосередньо пов'язане з фрустрацією важливих для дитини потреб і прагнень. На певних етапах психічного розвитку існують базові потреби, які мають бути задоволені для гармонійного становлення особистості. Якщо ці потреби придушуються або залишаються нереалізованими, це може призводити до агресивних проявів.

Згідно з психоаналітичною концепцією розвитку, у немовлят такими потребами є увага, турбота та любов, тоді як у дітей віком 1,5–3 роки агресія

найчастіше виникає внаслідок фрустрації потреби у самостійності, свободі дій і прагненні до автономії. Таким чином, Паренс [32] акцентує увагу на соціальній обумовленості деструктивної агресії, яка формується лише за наявності певних несприятливих умов розвитку, зокрема — неадекватного виховного впливу з боку батьків.

Водночас дослідник визнає, що хоча деструктивна агресія має соціальну природу, вроджений механізм, який запускає її в дитячому віці, закладений природою. Подібну ідею підтримує епігенетична теорія розвитку Е. Еріксона, згідно з якою ворожість формується як наслідок неуспішного розвитку базової довіри до світу у перший рік життя. Формування ж агресивних тенденцій пов'язується з етапом ініціативи, що припадає на дошкільний вік.

Згідно з підходом А. Адлера, засновника індивідуальної психології, витоки дитячої агресії полягають у почутті неповноцінності, що супроводжує дитину в її соціальних взаємодіях із батьками, братами, сестрами та іншими членами оточення. Невпевненість у собі, психологічна незрілість і залежність викликають гостре переживання власної меншовартості. Це породжує тривогу і прагнення самоствердитись шляхом подолання почуття неповноцінності. У результаті у дитини формується фіктивна цільова установка на перевагу, яку вона намагається досягнути за допомогою прямої агресії. Таким чином, у теорії Адлера агресія розглядається як засіб досягнення домінування та інструмент компенсації власної вразливості.

Зі свого боку, теорія прив'язаності Дж. Боулбі підкреслює значення емоційної депривації у формуванні агресивних реакцій у дітей. Відсутність любові, турботи та уваги з боку значущих дорослих веде до затримок емоційного та соціального розвитку, а також до формування агресивної, ворожої особистості, яка в майбутньому має труднощі у встановленні довірливих взаємин з іншими людьми.

Почуття покинутості чи непотрібності, незалежно від того, наскільки воно відповідає реальній ситуації, може мати глибокий вплив на психоемоційний стан дитини. Переживання емоційної ізоляції нерідко

призводить до формування негативного ставлення як до самого себе, так і до оточення. У таких випадках ворожість дитини починає проявлятися на рівні установок, висловлювань і поведінки, що, у свою чергу, посилює напруження у взаєминах із соціальним середовищем.

Теорія соціального навчіння (Б. Скіннер, А. Бандура) пояснює дитячу агресію як соціально зумовлену, набуто-поведінкову реакцію. Згідно з цим підходом, агресія формується не внаслідок внутрішніх біологічних потягів, а через процеси навчання і підкріплення.

А. Бандура [46] виокремлює три основні механізми формування агресивної поведінки:

Позитивне підкріплення агресії з боку оточення, коли агресивна дія отримує схвалення або досягає бажаного результату.

Навчіння через спостереження (моделювання), коли дитина копіює поведінку значущих дорослих або однолітків.

Самопідкріплення, тобто внутрішнє заохочення агресивних дій, коли вони сприяють самоствердженню чи зменшенню напруги.

Згідно з Бандурою, спостереження за моделями поведінки є основним шляхом формування як соціально прийнятних, так і девіантних форм взаємодії, зокрема агресивних. Такими моделями можуть бути реальні особи — батьки, однолітки, вихователі — або ж символічні образи, які транслуються медіа (телебачення, реклама, відеоігри).

Найпершими і найвпливовішими джерелами поведінкових моделей для дитини виступають батьки, які своєю поведінкою можуть або сприяти формуванню позитивних соціальних навичок, або ж демонструвати деструктивні зразки, що суперечать нормам конструктивної взаємодії. Якщо дитина стає свідком агресивної поведінки батьків, вона не лише відтворює подібні дії у грі, а й переносить ці зразки у власну поведінку щодо інших людей.

Дослідження показують, що регулярне спостереження за домашнім насиллям має довготривалий ефект. Діти, які зростають у сім'ях із частими

проявами агресії, у дорослому віці схильні відтворювати аналогічні моделі взаємодії у власному подружньому житті. Таким чином, спостереження за насильством у родині нормалізує агресію в очах дитини, і вона починає сприймати її як прийнятний або навіть ефективний спосіб вирішення конфліктів.

Приклади агресивної поведінки, які дитина спостерігає в сім'ї, не лише нормалізують її у свідомості, але й знімають внутрішні заборони, які зазвичай стримують подібні дії. Коли батьки демонструють, що агресія є прийнятною формою взаємодії, у дитини формується переконання про допустимість агресивних реакцій у міжособистісних стосунках.

Когнітивна теорія пояснює дитячу агресивність через особливості сприймання і когнітивної обробки соціальної інформації. Згідно з дослідженнями А. Бандури [46], агресивні та неагресивні діти по-різному інтерпретують поведінку оточуючих. Так, агресивні хлопчики частіше приписують іншим ворожі наміри, навіть у ситуаціях з неоднозначною мотивацією. У випадках, коли одна людина ненавмисно завдала шкоди іншій, агресивні діти трактували це як навмисний акт недоброчливості, що, своєю чергою, провокує відповідну агресивну реакцію.

У контексті дослідження невротичних розладів у дітей агресія часто розглядається як неадекватний механізм реагування на емоційно складні ситуації. При невротичному розвитку особистості агресивна поведінка виконує захисну функцію, оберігаючи дитину від болісних емоційних переживань, які загрожують її психоемоційному благополуччю.

На думку А. І. Захарова, дитяча агресивність часто пов'язана з заниженою самооцінкою, яка формується внаслідок дефіциту емоційної підтримки, відчуття втрати любові чи емоційного відторгнення. Агресивно-недружнє ставлення до інших у таких випадках може бути спробою самоствердження, прагненням заслужити повагу навіть у деструктивний спосіб. Водночас агресія може проявлятися і в іншій формі — як аутоагресія. Вона супроводжується

самоприпиненням, почуттям провини, зниженням самоцінності та нерідко проявляється у фізичному самопошкодженні.

Аспект дитячої агресивності також активно вивчається у межах дитячої психіатрії та патопсихології [43]. У психопатології агресія розглядається як збочене вираження інстинкту самозбереження, що трапляється при шизофренії, психопатіях, ранньому дитячому аутизмі, гіперкінетичному синдромі та інших психічних порушеннях. Встановлено, що навіть при наявності конституційних або спадкових передумов, агресивність у таких дітей все ж моделюється та підсилюється під впливом соціально-психологічних факторів.

Таким чином, формування агресивної поведінки у дитячому віці має багатфакторну природу, до якої входять:

- взаємини в сім'ї,
- стиль сімейного виховання,
- емоційна атмосфера,
- приклади агресивної поведінки дорослих, однолітків,
- вплив медіа-середовища.

У зв'язку з цим різні автори пропонують класифікації факторів, які регулюють рівень агресивності у дитини, беручи до уваги як індивідуально-психологічні, так і соціальні впливи.

Серед численних класифікацій чинників, що впливають на виникнення та розвиток агресивної поведінки, найбільш прийнятною для нашого дослідження є класифікація, запропонована низкою науковців [9]. У ній виокремлюються вісім основних факторів, пов'язаних із проявами людської агресії:

Соціально-економічна та політична організація суспільства, особливо в умовах конкуренції за соціальні привілеї та ресурси.

Моральні норми поведінки, зумовлені конкретними соціальними умовами.

Умови мікросоціального середовища, зокрема вплив родини, родичів, близького оточення, однолітків.

Характер та система виховання, які можуть заохочувати агресивну поведінку як ефективний засіб досягнення цілей.

Вікові та індивідуально-психологічні особливості особистості.

Соматичне неблагополуччя, слабе фізичне здоров'я, а також психічні порушення.

Фізичні умови навколишнього середовища, які можуть створювати додатковий стресовий тиск.

Вживання алкоголю та наркотичних речовин, що посилюють імпульсивність і знижують контроль над поведінкою.

У контексті аналізу агресивної поведінки дітей дошкільного віку, найбільш релевантними, на нашу думку, є такі дві групи детермінант:

Зовнішні фактори, до яких належать:

умови мікросоціального середовища (родина, взаємини з дорослими та однолітками),

характер і система сімейного виховання,

фізичні умови життя дитини (житлові умови, екологічна ситуація тощо);

Внутрішні чинники, або індивідуально-психологічні особливості дитини, що включають:

вікові особливості розвитку нервової системи та емоційної регуляції,

рівень тривожності, самооцінки, здатності до самоконтролю.

Вважаємо, що саме поєднання зовнішніх і внутрішніх факторів визначає домінуючі механізми формування, закріплення та трансформації агресивної поведінки у дітей дошкільного віку. Своєчасне виявлення та корекція цих впливів є необхідною умовою профілактики агресивних проявів у ранньому дитинстві.

Серед численних чинників, що впливають на розвиток агресивності у дітей, сім'я відіграє провідну роль як перша соціальна група, з якою вступає у взаємодію дитина. У науковій літературі простежується зв'язок між рівнем агресивної поведінки дитини та структурними особливостями сім'ї.

Зокрема, результати досліджень свідчать, що агресивні діти частіше зростають у багатодітних або неповних сім'ях. Наприклад, встановлено, що дворічні діти, які втратили батька ще до народження і виховуються матерями-одиначками, демонструють вищий рівень агресивності, ніж їхні однолітки, які мають обох батьків [25].

Водночас деякі дані вказують на парадоксальне явище: хлопчики, які мають батька в сім'ї, іноді проявляють більше агресії, ніж ті, хто виховується без нього. Цей ефект більш виражений у хлопчиків порівняно з дівчатками, незалежно від наявності батька в родині.

Особливу увагу в дослідженнях приділено впливу розлучення батьків на розвиток агресії. Агресивні реакції на розпад сім'ї можуть варіюватися залежно від віку та статі дитини. У дошкільному віці хлопчики частіше, ніж дівчатка, демонструють підвищену агресивність, опір, фізичну й вербальну агресію щодо однолітків. При цьому у дітей обох статей агресія часто є незрілою і ситуативною, без чіткої причини.

У хлопчиків семирічного віку, які пережили розпад родини, відзначається зростання ворожості, руйнівних тенденцій і асоціальної поведінки, включно з непокорю дорослим. Дівчатка ж, які втратили контакт із батьком через розлучення, у підлітковому віці можуть демонструвати відкриту агресію [52, с. 58].

Однак негативні наслідки розлучення визначаються не лише самим фактом окремого проживання батьків, а й супутніми факторами:

- конфліктами між батьками до і після розлучення,
- повторними шлюбами,
- порушеними стосунками дитини з одним із батьків.

Усі ці обставини істотно погіршують емоційний стан дитини та провокують агресивні реакції.

Окремим джерелом агресивності можуть бути сімейні ревності, зокрема суперництво між братами та сестрами за увагу батьків. У таких випадках

агресія є спробою привернути увагу дорослих або відстояти своє місце в родинній ієрархії.

Варто також враховувати особистісні особливості батьків. Зокрема, дослідження засвідчують, що відсутність у матері особистісного контролю або недостатній рівень емоційної саморегуляції сприяють формуванню агресивної поведінки у дитини.

Таким чином, фактор сім'ї виступає одним із ключових у процесі формування агресивності в дитячому віці. Він охоплює як структурні параметри сім'ї, так і якість емоційної взаємодії, педагогічні установки та поведінкові моделі, що трансюються дитині в межах найближчого соціального середовища.

У численних емпіричних дослідженнях, зокрема у працях Л. Ерона та Л. Х'юсмена [49], неодноразово фіксувався стійкий зв'язок між рівнем дитячої агресивності та застосуванням батьками фізичних покарань. Діти, які зазнавали суворого фізичного впливу з боку батьків, демонстрували вищий рівень агресивної поведінки порівняно з тими, кого не карали жорстко.

Більш того, як засвідчили результати досліджень М. Лефковіца, Л. Ерона, Л. Валдера та Л. Х'юсмена [50], застосування жорстких методів виховання має тривалий вплив: підвищена агресивність зберігається і в підлітковому, і в юнацькому віці.

На проблему негативних наслідків фізичних покарань у контексті формування особистості дитини звертала увагу і Л. І. Божович [3, с. 276]. Вона підкреслювала, що суворі покарання (у тому числі фізичні) мають кілька суттєвих негативних наслідків.

По-перше, батьки, які вдаються до покарань, демонструють дітям агресивну модель поведінки, яка легко засвоюється дитиною як допустимий засіб досягнення мети, утвердження сили, домінування над слабшими.

По-друге, часте каральне ставлення до дитини погіршує емоційний контакт з батьками, викликає відчуження та формує негативне ставлення до них. У результаті дитина втрачає довіру до значущих дорослих і займає

позицію внутрішнього опору, замикається в собі, стає несприйнятливою до педагогічного чи морального впливу: «дитина закривається в собі, стає несприйнятливою, як би глухою до впливу оточуючих...» [3, с. 276].

По-третє, надмірна суворість покарань може зруйнувати зв'язок між дією та її наслідком: дитина просто не запам'ятовує причину покарання, а лише переживає негативні емоції від самого акту насильства. Вона зосереджується на страху та образі, а не на розумінні власної помилки.

Окрім того, покарання не завжди сприяє зменшенню агресії. Навпаки — дитина може навчитись приховувати свої агресивні імпульси, демонструючи їх у ситуаціях, де відсутній контроль або ризик покарання. Таким чином, формується опосередкована, прихована форма агресії, спрямована, як правило, на слабших або менш захищених. Уникаючи відкритого прояву агресії, така дитина може використовувати непрямі форми — вербальні нападки, підступні дії, психологічний тиск — при цьому залишаючись зовні покірною в присутності дорослих.

Отже, фізичні та емоційно жорсткі методи виховання не лише не усувають агресивність, але й формують спотворені, деструктивні стратегії взаємодії, що в подальшому можуть трансформуватись у стійкі форми девіантної поведінки.

У дослідженнях М. Лефковіца, Л. Ерона, Л. Валдера та Л. Х'юсмена [49, 50] було встановлено, що застосування покарання як засобу впливу на дитину може знижувати рівень агресії лише за певних умов. Зокрема, ефект зменшення агресивності спостерігається у хлопчиків, які мають сильну емоційну ідентифікацію зі своїм батьком. У разі відсутності такого зв'язку покарання, навпаки, призводить до посилення агресивних тенденцій.

Покарання може бути відносно ефективним лише за дотримання низки важливих умов:

Послідовність у застосуванні покарань.

Мінімальний часовий інтервал між вчиненням проступку та самим покаранням.

Роз'яснення дитині сенсу покарання з одночасним збереженням емоційного контакту між дорослим і дитиною.

Надання альтернативних способів поведінки, що можуть замінити агресивні дії.

При цьому покарання жодним чином не повинне набувати форми психологічного чи фізичного насильства над особистістю дитини.

Не менш важливим джерелом засвоєння агресивних моделей поведінки є вплив братів і сестер. Як відзначають Р. Берон та Д. Річардсон [6, с. 94], діти частіше виявляють агресію саме до єдиного брата або сестри, а не до інших однолітків. Зазвичай молодші діти ініціюють конфлікти, впевнені, що батьки стануть на їхній бік. У цьому разі покарання старших дітей лише підкріплює агресивну модель поведінки молодших, які в майбутньому використовуватимуть її знову, відчуваючи безкарність.

Т. Берндт та Т. Баллет [47] встановили, що діти дошкільного віку, які мають старших братів чи сестер, проявляють більше агресії, ніж однолітки, які є первістками. Автори рекомендують батькам не втручатися без потреби у конфлікти між дітьми, щоби не створювати нерівних умов і не підкріплювати небажану поведінку [47, с. 185].

Взаємодія з однолітками відіграє важливу роль у формуванні уявлень дитини про допустимі й недопустимі форми агресії. Під час спілкування в дитячому колективі діти вчаться визначати межі припустимих агресивних реакцій, що часто регулюються через власний досвід – як у ролі агресора, так і в ролі того, хто став об'єктом агресії.

Проте, згідно з дослідженнями, приклади агресивної поведінки дорослих мають значно сильніший і довготриваліший вплив на дитину, ніж аналогічні приклади від однолітків. Саме тому сімейне середовище залишається визначальним у формуванні моделей поведінки в дошкільному віці.

Цікавим є феномен, коли діти, які виявляють соціально прийнятну поведінку у дошкільному віці — схильні до допомоги, щедрості, співчуття — у шкільному віці можуть також демонструвати агресивні прояви, особливо якщо

ці дії допомагають їм утвердитися серед однолітків. Існує припущення, що помірно агресивні діти здатні успішно поєднувати агресію з просоціальними формами поведінки, тоді як надмірна агресивність рідко сумісна з соціально схвальними діями.

Ця особливість особливо притаманна дошкільникам, які поряд із мирними стратегіями можуть застосовувати фізичну або вербальну агресію як спосіб утвердження власної позиції, при цьому не втрачаючи авторитет серед однолітків.

Висновки до першого розділу

Агресивна поведінка у дітей дошкільного віку має багатофакторну природу, яка охоплює біологічні, психологічні, соціальні та когнітивні чинники. Агресія не є суто вродженим явищем, вона формується в процесі взаємодії дитини з оточенням.

Психоаналітичний підхід трактує агресію як захисну реакцію на тривогу, фрустрацію або уявну загрозу. Відповідно до цього підходу, дитина використовує агресію як засіб самозахисту або відновлення контролю над ситуацією, що спричиняє внутрішній дискомфорт. Когнітивна та соціально-поведінкова теорії наголошують на ролі навчіння — як через безпосередній досвід, так і через спостереження за моделями поведінки (особливо дорослих). При цьому значний вплив має саме родинне середовище, де дитина засвоює соціально прийнятні або деструктивні форми реагування.

Сім'я виступає ключовим фактором у формуванні агресивної поведінки. Агресія у дітей часто є відображенням стилю виховання, прикладу взаємин між батьками, способів розв'язання конфліктів у родині. Жорстке або суперечливе виховання, фізичні покарання, емоційне відчуження з боку батьків сприяють посиленню агресивності.

Фізичні покарання та суворі методи виховання не лише не усувають агресію, а й можуть спричиняти її латентні форми, формування ворожості, втрату довіри до дорослих, а також сприяти переносу агресії на інших, слабших осіб (молодших дітей, однолітків, тварин).

Взаємодія з братами, сестрами та однолітками відіграє важливу роль у соціальному навчанні дитини. Саме в цих взаєминах дитина набуває досвіду щодо меж допустимого у конфліктних ситуаціях. Водночас приклади агресії з боку дорослих мають більш тривалий і глибокий вплив, ніж поведінка однолітків.

Агресія може виконувати функцію самоствердження, компенсації почуття меншовартості, реакції на ревності або емоційну депривацію. У таких випадках вона не є наслідком патології, а радше деструктивним способом досягнення психологічної рівноваги.

Важливою умовою ефективного запобігання та корекції агресії є розуміння причин дитячих вчинків, дотримання педагогічної послідовності, забезпечення емоційної безпеки та надання дитині прийнятних моделей поведінки.

РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Характеристика вибірки та опис методик дослідження

Варто підкреслити, що проведення емпіричного дослідження передбачає послідовне виконання низки важливих етапів. Серед них — формулювання концептуальних засад, що визначають процесуальність та логіку збирання емпіричних даних; добір адекватного психодіагностичного інструментарію; організація та реалізація експериментального вивчення змістовних і структурних характеристик агресивної поведінки; виявлення закономірностей між показниками рівня агресії у дітей та особливостями сімейних взаємин.

У процесі оцінки рівня агресивності дошкільників дослідники й практичні психологи системи освіти стикаються з низкою проблем, зумовлених як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Теоретичний аналіз фахової літератури засвідчує наявність значних труднощів, пов'язаних з діагностикою агресивних проявів у дітей дошкільного віку. Серед них можна виокремити кілька найбільш критичних аспектів, що суттєво впливають на достовірність отриманих результатів.

До основних труднощів належать:

- вибір цільової вибірки;
- якість та валідність психодіагностичних методик;
- умови проведення обстеження;
- складність правильної інтерпретації результатів психодіагностики;
- інші методологічні та процедурні аспекти.

У межах кожної з зазначених груп можна виділити як загальні, так і специфічні проблеми, що безпосередньо стосуються діагностики агресивної поведінки у дітей дошкільного віку. Одним із першочергових завдань дослідника є обґрунтований вибір досліджуваного контингенту. На практиці нерідко зустрічається помилкове припущення, що агресивна поведінка

дошкільників є завжди явно вираженою та легко помітною. Насправді ж агресивні тенденції можуть маскуватися, пригнічуватися або бути прихованими, і тому не завжди виявляються під час психодіагностичного тестування.

Дослідницький досвід засвідчує, що результати обстеження можуть бути неоднозначними. Зокрема, діти, які у повсякденній поведінці демонструють агресію, не завжди мають високі показники за відповідними психодіагностичними шкалами. І навпаки — деякі діти, яких вихователі вважають цілком спокійними та слухняними, демонструють підвищений рівень агресивності за результатами тестування. Є також категорія дітей, у яких агресивні прояви фіксуються як у реальних соціальних ситуаціях, так і в результатах психодіагностики.

Ці спостереження свідчать про необхідність розширеного підходу до формування вибірки, який передбачає включення до дослідження не лише дітей з яскраво вираженою агресією за спостереженнями дорослих, а й тих, чия агресивність виявляється лише через тонкі діагностичні індикатори. Такий підхід дозволить забезпечити більш повне, достовірне й об'єктивне уявлення про структуру агресивної поведінки дошкільників.

Таким чином, дослідження специфіки агресивної поведінки у дітей дошкільного віку повинно здійснюватися з урахуванням низки методологічних вимог. Для отримання максимально достовірної інформації дослідникові необхідно враховувати як загальні особливості процесу дослідження, так і специфічну поведінку дітей під час діагностичних процедур.

Беручи до уваги виявлені труднощі у вивченні дитячої агресивності, було сформовано комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на оцінку рівня агресивності, а також соціально-психологічних і особистісних якостей, що з нею корелюють.

Емпіричне дослідження проводилося у підготовчих групах закладів загальної середньої освіти м. Луцьк. У ньому взяли участь 46 дітей дошкільного віку та 32 матері.

З метою вивчення структури проявів агресивності нами було розроблено відповідний діагностичний комплекс, до якого увійшли такі методики:

проективна методика «Тест руки»;

методика фрустраційних реакцій С. Розенцвейга;

методика Рене Жіля;

Шкала агресивності П. Орпінас і Р. Франковскі;

«Опитувальник батьківського ставлення» А. Я. Варга та В. В. Століна;

методика PARI (Parent Attitude Research Instrument).

З огляду на те, що у вітчизняній психодіагностиці практично відсутні стандартизовані методики, спеціально адаптовані для вивчення рівня агресивності у дітей дошкільного віку, а самі діти ще не готові до роботи з опитувальниками (через недостатній рівень розвитку мовлення, саморефлексії, навичок аналізу поведінки), найбільш доцільним є використання проективних методик у поєднанні з експертними оцінками педагогів.

Такий підхід дозволяє враховувати як внутрішні установки та переживання дитини, так і зовнішні прояви її поведінки в соціальному контексті, що значно підвищує валідність та надійність діагностичних висновків.

Для передбачення відкритої агресивної поведінки у нашому дослідженні ми використовували проективну методику «Тест Руки» [5; с. 396], опублікована Б. Брайкліном, З. Піотровским і Е. Вагнером в 1961 р. (ідея тесту належить Е. Вагнеру).

З метою виявлення проявів агресивності нами була використана Методика малюнкової фрустрації С. Розенцвейга, яка запропонована автором у 1945 році на основі розробленої ним теорії фрустрації дозволяє вивчити особливості відповідного реагування дітей (дитячий варіант) [5; с. 389–391].

З метою оцінки батьківсько-дитячих взаємин очима дитини застосували Тест-фільм Рене Жіля – проективна методика дослідження особистості, запропонована автором у 1959 р. і призначена для обстеження дітей.

Шкала агресивності Р. Orpinas, R. Frankovski вимірює поведінку дітей, котра може призвести до психологічної та фізичної травматизації інших дітей.

В якості соціальних показників ми досліджували склад сім'ї; освіту та професійну спеціалізацію батьків; типи ставлення батьків до своїх дітей; характер реакцій батьків на агресивну поведінку дітей. Дані показники ми досліджували, використовуючи методики PARI, запропоновану Є. С. Шеффером та Р. К. Беллом, і Тест батьківського ставлення А. Я. Варга та В. В. Століна.

2.2. Аналіз результатів дослідження агресивності дітей дошкільного віку

Дослідження за тестом «Руки» демонструють такі результати: агресивність виявлено у 39 % дітей, а відсутність агресії у 61% (рис 2.1.).

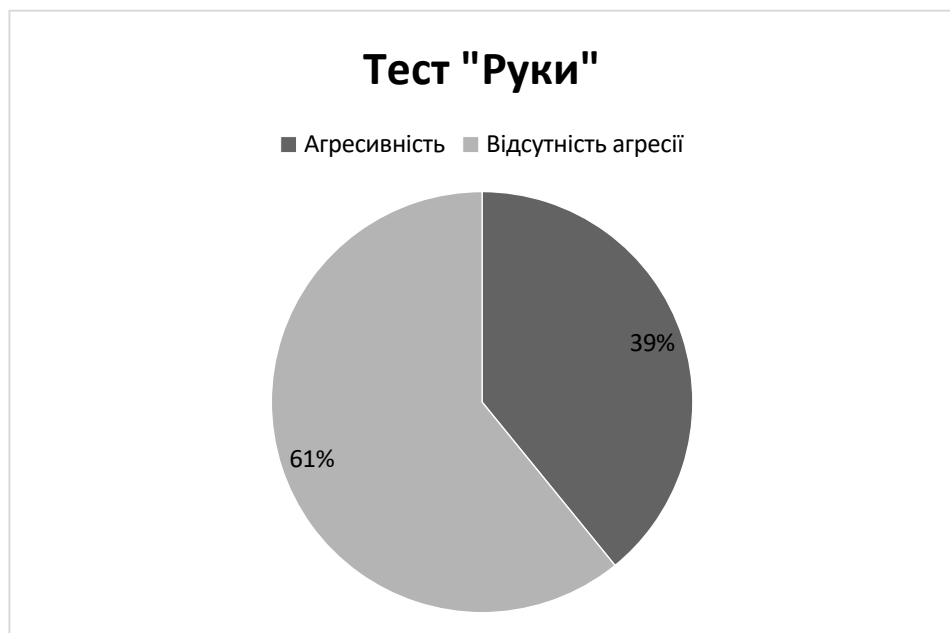

Рисунок 2.1. – результати тесту «Руки»

Меншість, але значна частка дітей демонструє агресивні прояви. Майже 4 з 10 дошкільників виявляють ознаки агресивності, що свідчить про

поширеність цього феномену в дошкільному віці. З огляду на те, що тест є проєктивним і дозволяє виявити латентні (приховані) форми агресії, ці дані можуть відображати не лише зовнішньо виражену агресію, а й внутрішнє напруження, ворожість або тривожність, що маскується в поведінці.

Високий відсоток дітей без ознак агресії (61%) не слід тлумачити як абсолютну відсутність агресивності. Ймовірно, частина з них має добре розвинені механізми саморегуляції, а інші можуть пригнічувати агресивні імпульси через страх покарання, сором чи емоційний контроль, набутий у результаті соціалізації.

Результати підтверджують необхідність індивідуального підходу до діагностики агресії. У дошкільному віці агресивність може проявлятися ситуативно та мати різну мотиваційну основу — від захисту до реакції на фрустрацію.

Важливо враховувати, що виявлена агресивність у 39 % випадків не обов'язково свідчить про патологічний рівень поведінки. На даному етапі розвитку агресія часто виступає інструментом самоствердження, дослідження соціальних меж, або емоційного розрядження, і не завжди має деструктивний характер.

Шкала виду агресії П.Орпінас-Р.Франковскі дозволила дослідити наявність фізичної або вербальної агресії. Результати представлено на рисунку 2.2.

**Рисунок 2.2. – результати шкали виду агресії П.Орпінас-
Р.Франковскі**

Домінування вербальної агресії над фізичною (57 % проти 43 %) є типовим для певного етапу соціального розвитку дитини. Це може свідчити про перехід від прямого, імпульсивного фізичного реагування до більш опосередкованих, мовленнєвих форм вираження негативних емоцій, що є ознакою формування соціально прийнятних способів взаємодії.

Фізична агресія, хоча і представлена меншою часткою, все ж залишається значущою формою реагування у дітей дошкільного віку. Це може свідчити про недостатній розвиток вербальних навичок, емоційної регуляції або знижену толерантність до фрустрації.

Вербальна агресія, яка проявляється через крик, обзивання, погрози чи словесний спротив, часто є соціально легітимованішою формою вияву напруги в дитячому колективі. Водночас її регулярне використання може свідчити про загальну тенденцію до опозиційності або знижену соціальну компетентність.

Дані свідчать про необхідність розмежування типів агресії у процесі психодіагностики та корекційної роботи. Вербальна агресія потребує іншого підходу до подолання, ніж фізична, оскільки може бути більш гнучкою, але й менш помітною для дорослих.

Співвідношення вербальної та фізичної агресії може залежати від індивідуальних психологічних особливостей дитини (темперамент, емоційна чутливість, рівень мовного розвитку), а також від особливостей сімейного виховання та стилю спілкування в родині.

За допомогою методики малюнкової фрустрації С. Розенцвейга нами було виявлено види фрустраційних реакцій дітей та фіксованість на проблемі. Детальні результати представлено на рисунку 2.3.

**Рисунок 2.3. – результати дослідження методики малюнкової
фрустрації С. Розенцвейга**

Такі результати вказують на тенденцію дитини спрямовувати відповідальність за проблему на себе, що часто супроводжується переживанням провини, тривожністю, самообвинувальними думками. Така реакція притаманна дітям із підвищеною чутливістю або залежністю від оцінки дорослого.

Деякі діти демонструють уникнення відповідальності або знецінення проблеми. Діти з подібною реакцією намагаються не вникати глибоко у суть конфлікту й можуть знижувати значущість подій, уникаючи емоційного залучення.

Результати також свідчать про тенденцію до звинувачення інших у виникненні фрустрації. Ці діти, як правило, мають зовнішній локус контролю і можуть проявляти агресію або опозиційність.

Фіксація на самозахисті - домінує серед варіантів відповідей. Це вказує на те, що більшість дітей орієнтовані на збереження власного “Я” у фрустраційних ситуаціях. Така позиція передбачає активізацію емоційного захисту й може мати як адаптивні, так і деструктивні наслідки (залежно від контексту).

Результати відображають спрямованість дитини на пошук виходу з ситуації, що заважає досягненню мети, і може бути ознакою конструктивного вирішення конфліктів.

Фіксація на перешкоді характерна для дітей, які зациклюються на самій проблемі, не шукаючи шляхів її подолання, що може призводити до розвитку тривожності або пасивної позиції.

А основі тест-фільму Рене Жіля було виявлено взаємини дитини із близькими та встановлено її особливості. Детальні результати представлено на рисунках 2.4. та 2.5.

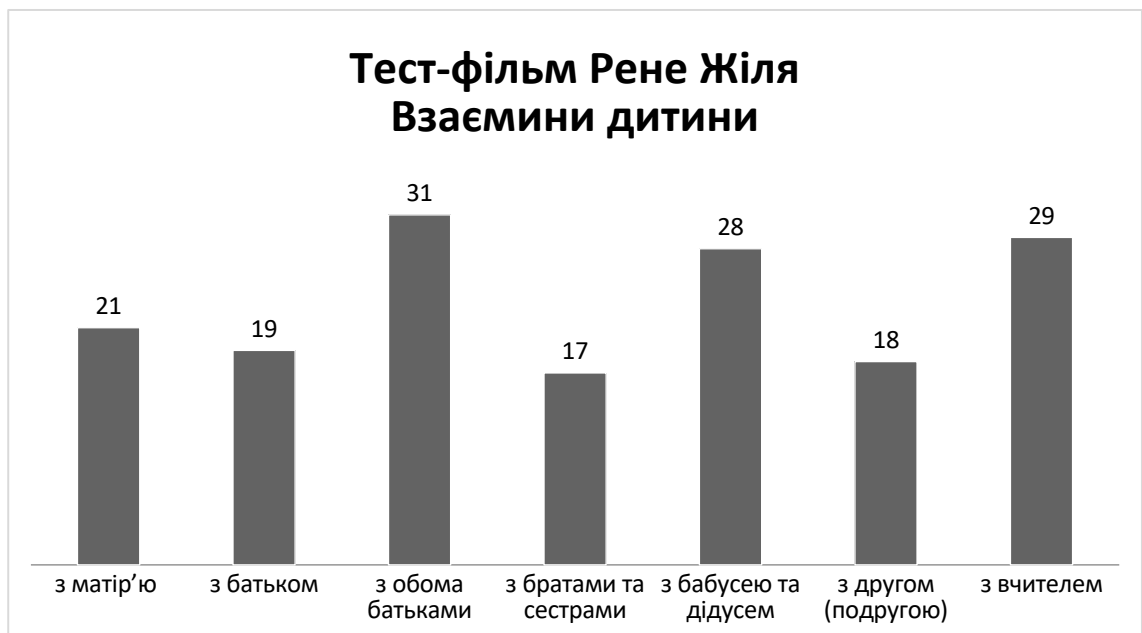

Рисунок 2.4. – результати тесту Рене Жіля (взаємини дитини)

Такі результати можуть свідчити про обмежений досвід соціальної взаємодії з однолітками або наявність конфліктів і суперництва в горизонтальних відносинах, зокрема серед сіблінгів. У цьому віці діти часто ще не опанували достатніх комунікативних навичок для конструктивного вирішення конфліктів, що може призводити до відчуження або напруженості у спілкуванні з ровесниками.

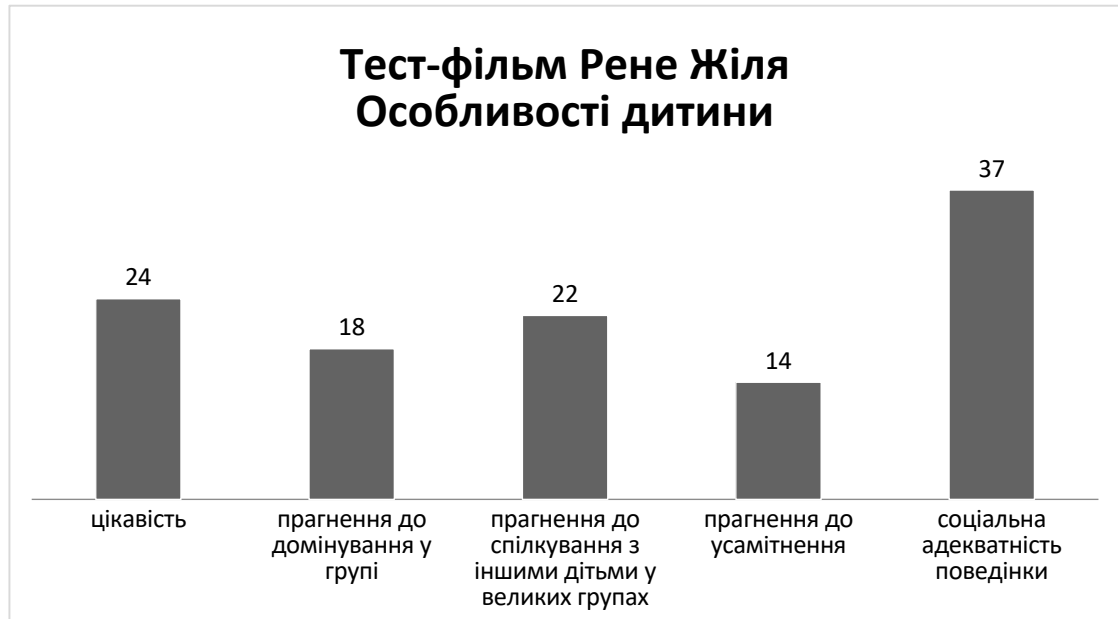
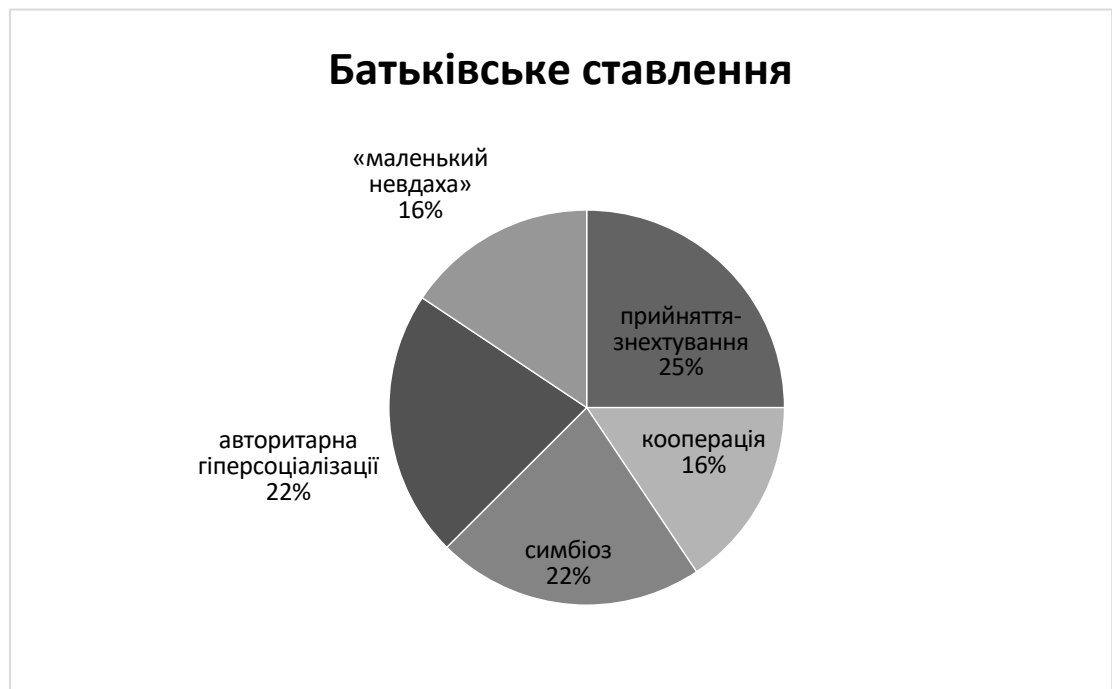

Рисунок 2.5. – результати тесту Рене Жіля (особливості дитини)

Результати тесту Рене Жіля демонструють, що найбільш позитивними і стабільними є стосунки дитини з авторитетними дорослими (обидва батьки, вчитель, бабуся з дідусем), тоді як контакти з ровесниками і братами/сестрами потребують додаткової уваги. Це може бути підставою для впровадження програм розвитку соціальних навичок, емоційного інтелекту і позитивної взаємодії з однолітками в умовах дошкільного закладу.

Отримані результати також свідчать про збалансованість соціальної поведінки більшості дітей: високий рівень соціальної адекватності, пізнавальної активності та орієнтації на взаємодію з однолітками. Водночас відносно помірні рівні домінування й усамітнення свідчать про стабільне емоційне функціонування та відсутність виражених девіацій у соціальній поведінці.

Для більш повного дослідження можливих причин виникнення агресивності у дітей нами також було проведено дослідження серед батьків. Так, на рисунку 2.6. представлено результати дослідження батьківського ставлення.

**Рисунок 2.6. – результати дослідження батьківського ставлення
А.Варги-В.Столїна**

Представлені результати дозволяють оцінити домінантні типи емоційного ставлення батьків до дитини. Отримані дані свідчать про переважання негармонійних форм батьківського ставлення. Лише 15 % батьків виявляють кооперативний тип взаємодії, тоді як інші демонструють різні форми емоційної напруги — від надмірного контролю до знецінення чи симбіотичної залежності. Такий емоційний фон у сім'ї може суттєво впливати на формування агресивної поведінки, низької стресостійкості або проблем із саморегуляцією у дітей.

Для визначення ставлення батьків (насамперед матерів) до різних сторін сімейного життя нами було проведено опитувальник PARI. Результати наведено на рисунку 2.7.

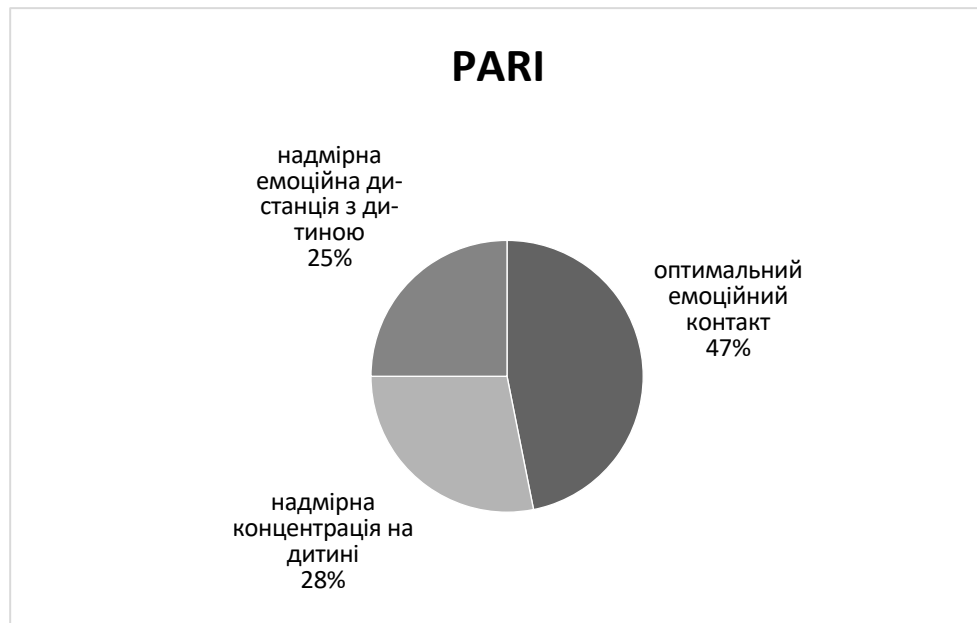

Рисунок 2.7. – результати дослідження батьківського ставлення до різних сторін сімейного життя PARI.

Методика PARI дозволяє дослідити характер батьківського ставлення, зокрема емоційний компонент взаємодії з дитиною.

Результати методики PARI показують, що майже половина батьків демонструє емоційно зрілу та підтримувальну модель взаємин із дитиною. Водночас 53 % респондентів виявляють дисгармонійні форми емоційного контакту — або в напрямі надмірної опіки, або, навпаки, емоційного відсторонення. Обидва типи можуть сприяти формуванню агресивної або тривожної поведінки у дітей, що є важливим фактором для врахування в подальшій психокорекційній та консультативній роботі.

З метою встановлення зв'язків агресивності та її фізичних чи вербальних проявів нами було проведено кореляційний аналіз Спірмена. На рисунку 2.8. бачимо кореляційну плеяду зв'язків агресивності, відсутності агресії, фізичної та вербальної агресивності.

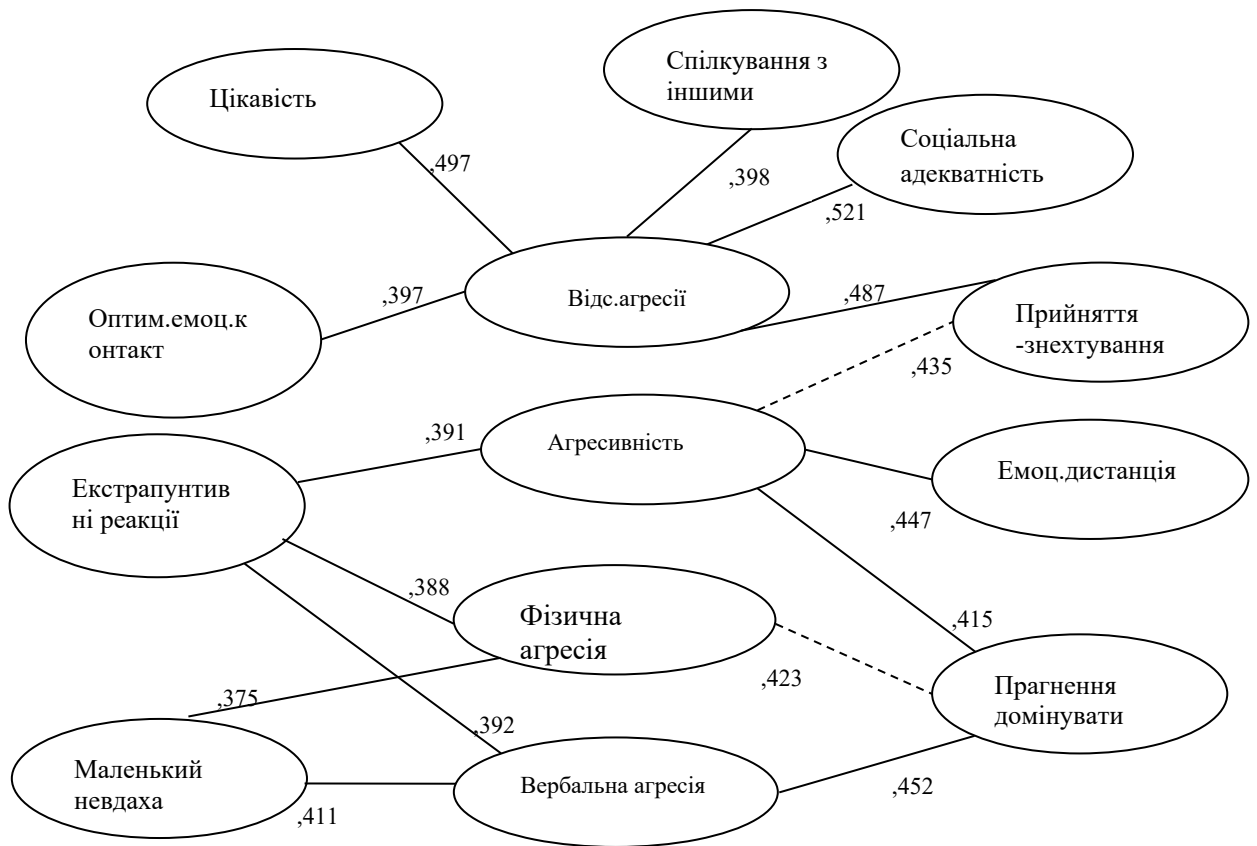

Рисунок 2.8. - кореляційна плеяда зв'язків агресивності

Як бачимо на рисунку 2.8. діти у яких не виявлено агресивності переважає така особливість як цікавість, вони прагнуть спілкуватись з оточуючими, у батьківському ставленні переважає прийняття та оптимальний емоційний контакт. Агресивність виявлено у дітей якими нехтують батьки, які прагнуть домінувати, спостерігається емоційна дистанція із батьками. Фізична агресія виявлена у дітей із прагненням домінувати та із батьківським ставленням як до маленького невдахи.

Висновки до другого розділу

Здійснення психологічної діагностики рівнів агресивності дітей дошкільного віку виявило ряд проблем. Основні труднощі пов'язані із вибором контингенту досліджуваних, з вибором адекватного психодіагностичного інструментарію, зокрема з недостатнім арсеналом відповідних психологічних

методик для дошкільників. Важливість окреслення даних нюансів диктується необхідністю формулювання правильних та об'єктивних психологічних висновків про специфічні особливості дітей дошкільного віку, що схильні до агресивної поведінки.

Рівень агресивності у дітей дошкільного віку є помірним: агресивні тенденції виявлено у 39 % дітей, що свідчить про наявність як явних, так і латентних проявів агресії. У більшості дітей агресивність не простежується або вона має ситуативний характер. Встановлено, що серед агресивних проявів переважає вербальна агресія над фізичною, що є типовим для дошкільного віку й може вказувати на поступовий розвиток соціально прийнятніших форм емоційного реагування.

Виявлено домінування інтропунитивних фрустраційних реакцій та фіксацію на самозахисті, що свідчить про схильність дітей до внутрішнього переживання труднощів, а також про недостатній розвиток навичок конструктивного подолання фрустраційних ситуацій.

Найбільш емоційно насиченими для дитини є взаємини з обома батьками, з учителем та з бабусею/дідусям. Водночас найнижчий рівень емоційної взаємодії зафіксовано у стосунках з братами/сестрами та однолітками, що вказує на потребу розвитку соціальних навичок горизонтальної взаємодії.

Лише 47 % батьків демонструють оптимальний емоційний контакт із дитиною, тоді як у решти переважають дисгармонійні моделі. Аналіз типів батьківського ставлення показав, що лише 15 % батьків обирають кооперативну модель, тоді як у 85 % мають місце різні форми неадекватного ставлення (прийняття-знехтування – 25 %, симбіоз – 22 %, авторитарна гіперсоціалізація – 22 %, «маленький невдаха» – 16 %). Це вказує на емоційно напружений або нестійкий характер дитячо-батьківських взаємин у значної частини родин.

ВИСНОВКИ

Аналіз теоретичних підходів до вивчення агресії, агресивності та агресивної поведінки свідчить про наявність різноманітних наукових концепцій, що по-різному пояснюють механізми виникнення та розвитку цього феномену. Серед провідних теорій, які інтерпретують агресію, виділяють три основні: концепцію вродженого інстинкту, відповідно до якої агресія є біологічно обумовленою; теорію фрустрації, яка розглядає агресивні прояви як реакцію на ситуацію перешкоди або незадоволення потреб; а також теорію соціального научіння, що трактує агресію як засвоєну в процесі соціалізації модель поведінки, сформовану на основі спостереження та наслідування.

У межах цього дослідження агресивна дія інтерпретується як ситуативний прояв агресивності; сама агресивність — як короткочасний соціально-психологічний стан, що виникає безпосередньо перед або під час дії; тоді як агресія розглядається як деструктивна, мотивована поведінка, що суперечить соціальним нормам, спрямована на нанесення фізичної чи психологічної шкоди. Агресивна поведінка, у свою чергу, розуміється як систематичне відтворення агресивних дій, що мають на меті досягнення особистих цілей шляхом заподіяння шкоди іншим.

У процесі психологічної діагностики агресивності у дітей дошкільного віку було виявлено низку методологічних та практичних складнощів. Основні труднощі стосуються добору респондентів, вибору валідного інструментарію, а також обмеженості діагностичних методик, адаптованих до вікових можливостей дошкільників. Результати дослідження засвідчують наявність агресивних тенденцій у значної частини вибірки, що вимагає подальшого аналізу причин, умов виникнення та ефективних підходів до корекції агресивної поведінки в цьому віковому періоді.

Отримані результати підтверджують, що агресивна поведінка дітей дошкільного віку має складну, багатовимірну природу та зумовлюється поєднанням індивідуально-психологічних особливостей дитини, рівня її

соціальної адаптації та якості емоційних контактів у родинному середовищі. Особливу роль у формуванні агресивності відіграють стиль виховання, тип батьківського ставлення та характер взаємодії з дорослими і ровесниками. Наявність емоційної нестабільності у взаєминах із найближчим оточенням, дефіцит конструктивних моделей поведінки та недостатній розвиток механізмів саморегуляції можуть виступати чинниками ризику. Це підкреслює необхідність комплексного підходу до профілактики та корекції агресивної поведінки, що має охоплювати як дитину, так і її найближче соціальне середовище.

На основі кореляційного аналізу було виявлено зв'язки агресивності із знехтуванням, емоційною дистанцією із батьками, прагненням до домінування та схильністю до екстрапунтивних реакцій. Фізична агресія корелює із екстрапунтивними реакціями, ставленням «маленький невдаха» та обернено із прагненням домінувати. Вербальна агресія має зв'язки із ставленням «маленький невдаха» та прагненням до домінування.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективним вважаємо вивчення впливу телебачення, комп'ютерних ігор, інтернет-сайтів на формування та розвиток агресивної поведінки дошкільника; розробку та впровадження психокорекційних та психопрофілактичних заходів для батьків з метою подолання та попередження агресії дошкільників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байда С. Фактори агресивності у ранній юності – теоретичний аналіз. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія, 2022. Том 33 (72) № 2. С. 128–132
2. Байєр О. М. Розвиток саморегуляції старших дошкільників у взаємодії з однолітками і дорослими : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2008. 21 с.
3. Березовська, Л. Самооцінка студентів, що поєднують навчання та роботу. Вчені записки Університету «КРОК», 2022. Вип. 3(67). С. 153–160.
4. Берковіц, Л. (2007). Агресія: причини, наслідки і контроль. СПб. 512 с. Велика українська енциклопедія: онлайн версія (2016).
5. Беляєва Н. Особливості самооцінки та агресивності юнаків з різним рівнем інтернет-залежності. Теорія і практика управління соціальними системами, 2024. Вип. 2. С. 108–119
6. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.07.00 «Педагогічна та вікова психологія» / О. Б. Бовть. – К., 2001. – 18 с.
7. Бойко О., Горун Г. Самооцінка як важливий критерій становлення особистості. Вісник Національного університету оборони України, 2023. Вип. 72(2). С. 29–34.
8. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". 2016. №3. С. 117-134.
9. Галян , І., & Нестерук , С. (2023). ЮНАЦЬКА АГРЕСИВНІСТЬ В НЕВИЗНАЧЕНОМУ СЬОГОДЕННІ . *Вісник Національного університету оборони України*, 76(6), 19–28. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-76-6-19-28>
10. Гокіна Л. Агресивна поведінка дітей – це крик про допомогу. Психолог. – 2007. №13-15. С.84-87.

11. Дмитрієва, С. М., & Карпович, О. Б. (2015). Діагностика детермінант агресивності молодших школярів як умова підвищення компетентності спеціаліста. Конкурентоспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи. 42-45.
12. Дроздов О. Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості : [навч. Посібник] / О. Ю. Дроздов, М. А. Скок. – Чернігів, 2000. – 156 с.
13. Дронова О. С. Теоретико-прикладні засади профілактики та корекції агресивної поведінки неповнолітніх / О. С. Дронова // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – №7. – С. 57–60.
14. Жабокрицький С. В. Науково-методичні підходи до профілактики агресивних дій психічно хворих психіатрії. 1997. Вип. 12–13. – С. 238–241.
15. Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. Практична психологія і соціальна робота. 2000. – №5. – С. 14–16.
16. Климчук В. О. Кластерний аналіз : використання у психологічних дослідженнях. Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – №34. – С. 30–36.
17. Кльоц Л. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх і молоді. Практична психологія та соціальна робота. 2009. №6. – С. 19–25.
18. Ковальчук В. П. Вплив насильства та жорстокості в засобах масової інформації на протиправну поведінку неповнолітніх. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2018. Вип. 1. С. 259-267.
19. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід) / Кононко О. Л. – К. : Стилос, 2000. – 336 с.
20. Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2002. – 21 с.

21. Литвинчук Н., Мельниченко Н. Вісник НАУ. Серія: Педагогіка. Психологія . 1(22). 2023.111-118с.
22. Лящ О. П. Роль сім'ї у становленні деструктивних агресивних проявів учнів / О. П. Лящ // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2004. – №6. – С. 194–200.
23. Марценківська І. Дитяча агресивність Дошкільне виховання. – 1997. – №8. – С. 18–19.
24. Охрімчук Р. Багатолика агресія : [Про агресивність в шкільному середовищі] / Р.Охрімчук // Початкова школа. – 2003. – №7. – С. 7–10.
25. Павелків В. Р. Проблеми агресії в зарубіжній літературі / В. Р. Павелків // Актуальні проблеми психології. Т. 1 : Організаційна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К. : Міленіум, 2004. – Вип. 12. – С. 115–118.
26. Психодіагностика. Психологічний практикум: навч. посіб. / Баклицька О. П., Баклицький І. О., Сірко Р. І., Слободяник В. І. – Львів : Сполом, 2015. – 464 с.
27. Романкова Л. М. Оптимізація конфліктної взаємодії в педагогічному колективі : [методичні рекомендації] / Л. М. Романкова / за ред. З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ, 2004. – 68 с.
28. Сінельнікова Т., & Ворнік Н. (2016). Діагностика та корекція агресивності молодших школярів методом казкотерапії. Наука і освіта, 2-3.10-15.
29. Ткачук А. Агресія як форма прояву девіантної поведінки / А. Ткачук // Психолог. – 2010. – №16 (400). – С. 17–18.
30. Фотуйма О. Я. Саморегуляція ситуативної агресивності у навчальнотренувальній та змагальній діяльності спортсмена : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Івано-Франківськ, 2004. 19 с.
31. Шебанова С. Г. Профілактика та корекція агресивної поведінки студентів засобами тренінгу спілкування : автореф. дис. на здобуття

наук.ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 – «Педагогічна і вікова психологія» / С. Г. Шебанова. – К., 2000. – 18 с.

32. Шевченко Н. Ф., Булгакова О. Ю., Ціник Я. Л. Особливості прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку. Проблеми сучасної психології: науковий журнал. 2021. № 2(21). С. 105–112

33. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції : Активне соціально-психологічне навчання : [навч. посіб.] / Т. С. Яценко. – К. : Вища школа, 2004. – 679 с.

34. Zhang, Y., Shi, P., Gao, M. & Chang, H. (2022). Factors influencing aggressive adolescent behavior: an analysis using the Decision Tree method. The Journal of Genetic Psychology, 183(6), 537-548. DOI:10.1080/00221325.2022.2094213